

Yon Etxaider en idazlanak: historiatik literaturara

*

JAVIER ROJO

*

Yon Etxaideri zor zaio Espainiako Gerra Zibilaren ostean, Euskal Herrian bertan agertu zen lehenengo euskal nobelaren idazlea izana¹. Izan ere, 1950.ean *Alos-Torre* izeneko idazlana (hurrengo argitalpenean eta zenbait puntutan aldatuta *Usoa Alostorreko* deituko zena) argitaratu zuen, gerra amaitu zenetik hil zorian zegoen literatura honi iraunbidea emanez. Yon Etxaide dugu, beraz, gerra ondoko literaturari hasiera eman zion hirukotearen partaideetako bat, Salvatore Mitxelena eta Orixerekin batera².

Yon Etxaide gerra ondoko literaturan

Baina Yon Etxaidek euskal literaturan duen garrantzia ez dagokio data arazo huts bati, zeren idazle honek gerra ondoko nobelari hasiera eman zionean, genero honen ordura arte gure artean ezagutu zituen eruedetatik askatzen hasi baitzen, urte batzuk geroxeago etorriko zen iraultzari (hots, Txillardegiren eta Saizarbitoriaren nobelagintzei) bidea erraztuz.

Ordura arteko euskal nobelei erreparatzen badiegu, ezaugarri hauek dituztela kontura gaitzke³: hasieran no-

● Javier Rojo Euskal Filologian lizentziatua eta EHUko Bilboko

bela historiko bat (*Auñemendiko Lorea*) egon arren, gerora Domingo Agirrek erabilitako ohiturazko ereduak nagusi izango dira. Nobela mota hau oso mundu konkretu batean gertatzen da, baserriko edo itsas herriko bizitza kontatzen du-eta. Mundu honetan ez da borroka edo konfliktu handirik gertatzen; hala ere, noizean behin gatazka txikiren bat agertzen bada, arazo larriegirik gabe konponduko da, betiko bizitzaren lasaitasuna nagusi geratuz. Aipatutako toki horietan euskaltasunaren sustraiak aurkitu ahal ditugu, bi zutabe nagusiren gainean bermatuta: euskara eta kristau fedea.

Konta teknikari ohartzen bagatzaizkio, narratzailea orojakilea izanda bere iritziak emateko askotan kontaktuzunean parte hartzen duela ikusiko dugu. Bestaldetik, ohiturazko nobelak diren aldetik, deskripzioek pisu handia izaten dute, ekintzen kaltetan, konfliktorik gabeko bizitza kontatzen baita.

Gerra aurrean, ezaugarri hauek dituzten ohiturazko nobelez gain, batzuetan abentura nobelak edo Ameriketara gertatzen diren kontakizun batzuk ere argitaratzen dira; baina, funtsean, ez dira ohiturazko ereduotatik ezertan ere bereizten. Eta berdin esan daiteke gerra zibilaren ostean Hegoamerikako erbestean sortzen diren euskal nobelei buruz, Gotzon Garatek⁴ «eleberri errealistak» izeneko sailean sartu baditu ere, zeren, Lasagabasterrek azpimarratzen duen bezala⁵, gaietan eta problematikan ez baitzaio aldaketa handirik antzematen. Dena dela, goian esandakoa gorabehera, aipatzekoa litzateke Eizagirrek, *Ekaitzpean* izeneko nobelan, gerrari ematen dion tratamendua.

Euskal Herrian bertan, lehen aipatutako literatur iraultza hori alde batera utzita, ohiturazko ereduak luze jarraitzen dute Anabitartek edo Erkiagak egiten dituzten idazlan batzuek (gogora dezagun, esate baterako, *Arranegi*) erakusten duten bezala.

Gauzak horrela, Yon Etxaidek, berriz, ez dio ohiturazko nobelaren ereduari eusten, eta nobela historikoa auke-ratzen du bere kontakizunak garatzeko.

Nobela-genero hau dela-eta, Juan Ignacio Ferrerasesk, XIX. mendean Espainian egindako nobela historikoen

ikerketa batean⁶, «episodio nazionalak» alde batera utzita, hiru mota bereizten ditu. Erdarazko izenak hauexek dira:

- Novela histórica de origen romántico.
- Novela histórica de aventuras.
- Novela de aventuras históricas.

Lehenengo eredia Walter Scott-ek modan jarritakoa da. Ferrerasek mota horretakotzat hartzen ditu, adibidez, Navarro Villosladaren nobelak.

Batzuetan seinatu izan den bezala (adibidez, *Jakin* aldizkarian bertan, 1966.eko 21. zenbakian, izengabeko kritiko batek hauxe idazten zuen: «Euskaldunen Walter Scott deitu genezaioke ta *Gorrotoa lege* eleberriari *Ivanhoe*'n tankera ematen diot») Walter Scotten jarraitzailea dela esan genezake, zenbait arrazoiengatik baieztapen hau absolututzat hartu behar ez bada ere⁷. Hala ere, hemen esango denerako balio dezake erkatze horrek.

Walter Scotten eraginagatik sortzen den nobela historiko erromantiko hori heroi baten inguruan eraikita dago eta heroi horren eta beronen unibertsoaren arteko banaketan oinarritzen da⁸. Banaketa honi, ordea, irtenbidea bilatzen saiatuko da, baina normalean ez du lortuko eta suizidioa, edo honen ordezkia izan daitekeen bestelako jokaeraren bat, besterik ez zaio geratuko.

Beharbada, Yon Etxaidek euskal nobelari eskaintzen diona horixe bera da: munduarekin gatazkan dagoen pertsonaia. Mundu hau ez da (ezin da izan) aurreko noble-tan bezala amodio idilikoen neurrira egindako mundua, baizik eta pertsonaia nagusiaren asmoekin eta helburuekin konfliktoan dagoena, Yon Etxaideren nobelen kasuan gordinkeriaren eta gorrotoaren mundua.

Hala ere, Yon Etxaide ez da guztiz libratzen Domingo Agirrek ezarritako eruedetatik eta bere idazlanetan nekazari mundua (eta teatro lan batean, itsas herri bateko bizitza) eta, aurreko noble-tan bezala, kontakizunean parte hartzen duen narratzaile orojakilea ere agertzen dira.

Bestaldetik, haren obretan pertsonaiek beren konfliktuei irtenbidea eman behar dietenean, primitibismo handikoa dirudien kristau fedea besterik ez dute aurkitzen: pertsonaiek kristau etsipenez jokatzuz eramango dituzte

arazoak, sufrimenduz baina egonarriz heriotza itxaroten. Beharbada, honetan oinarritzen da I. Sarasola Yon Etxaideren obretan agertzen diren gordinkeriak itxurazkoak direla esateko⁹.

Yon Etxaideren literaturgintzaren faseak

Ipuin- eta saio-liburuak kontuan hartzen ez baditugu, haren produkzio osoa nahiko txikia dela esan dezakegu; guztira lau nobelaz (agian bost, baina honetaz zerbait esango dut geroxeago) eta hiru teatro lanez (dramak bere hitzetan) osaturik dago. Produkzio txiki hau, ordea, ez zaio arazorik gabe aurkezten ikertzaileari. Bere idazlanak behin eta berriro zuzentzen zituen Etxaidek, obsesibo bihurtu zitzaion perfekzio baten bila, eta batzuetan obra baten edizio berriak benetan idazlan berria dirudi, hainbeste dira aldaketak.

«Corpus» horri gainbegirada bat ematen badiogu, plangintza zehatzaren ondorioa dela esan dezakegu, koherentzia handikoa da-eta. Nire ustez, literatur produkzio honetan lau fase desberdin ikus daitezke, lehenengoa ez beste guztiak nobela eta teatro lan banaz osaturik daudelarik. Fase hauei ez diet «aldia» izena ematen, ez baitute nobelak agertzen direneko kronologiarekin zerikusirik, baizik eta idazlanetan aurkezten duten problematikarekin.

Elezahar berritua: leiendatik nobelara

Lehenengo fasean, 1950.ean argitaratutako *Alos-Torre*a dugu, gerra ostean Euskal Herriko nobelagintzari hasiera eman zion lana, alegia.

Hemen, Juan Venancio de Araquistáin-en leienda batean oinarrituta (*Gau-illa* deitzen da leienda hori), Usoa izeneko emakume baten zorigaitzak kontatzen zaizkigu, umezurtz geratuta, bere aita, Beltran Alostorreko jauna, bigarrenez ezkondu ondoren.

Idazleak kontakizun honetan leienda baten gainean nobela bat eraiki nahi izan du eta honetarako, erromanti-

zismoarekin hain erlazionatuta dagoen kontakizun mota honek edukitzen dituen ezaugarriak bazterten saiatu da¹⁰.

Honelako lanetan gehienetan agertzen den kronologia zehatzaren faltaren aurrean, Yon Etxaidek oso zehazki kokatzen du bere istorioa denboran, honetan ere zerbait jakingarria egon arren: lehenengo edizioan 1085. urte inguruan gertatzen da ekintza, Catalañazor-eko gudaldia nobelaren ardatz historikotzat harturik; bigarren edizioan (1981.ean *Usoa Alostorreko* izenarekin agertu zen hartan) egiantza handiagoa emateko Navas de Tolosa-ko gudaldira arte atzeratzen du gertaera, hau da 1212. urte ingurura arte.

Honez gain, leiendek edukitzen dituzten elementu fantastikoei itzurtzen saiatzen da, oharren bidezko adierazpen zientifikoak-edo emanek batzutan. Horrela, mirarizko berpizte baten itxura osoa daukana katalepsia baten ondorioa dela azalduko zaigu nobelaren amaieran.

Orain arte esandakoari gaineratu behar zaio nobela honetan pertsonaien bizitza pribatua historiaren gorabehera handiekin uztartzen saiatzen dela (adibidez, Usoaren aita gerrara joan eta alaba amaorde doilorraren eskuetan uzten duelarik, honela tragediari ateak zabalik utzita), baina, gertaera handietako historiari dagokion atala nahiko autonomo gertatzen da eta ez dago oso ondo integratuta kontakizunean, batzuetan istorioaren haria eteten duen kapitulu oso batean azaltzen zaigulako.

Nobela hau idazlearen ikaste prozesuan ia-ia egin beharreko ariketatzat hartu behar dela uste dut.

Askatasunaren jatorria eta galera

Bigarren fasean, lehen esan bezala, bi literatur lan aurki ditzakegu, nobela bat (*Eneko Agerroa*) eta hiru ekitaldiko drama bat (*Amaiur*). Bi lan hauetan Euskal Herriaren historiari buruzko lehenengo hausnarketak, geroago beste lan batzuetan sakonduko direnak, agertzen zaizkigu, Euskal Herri aske baten hasiera eta amaiera kontaktzen baitute.

Eneko Agerroa 1981.ean lehenengoz argitaratu bazen ere, Yon Etxaideren lehenengo proiektu narratiboa izan zen, *Alos-Torrea* baino lehenagokoa, baina gai handi honi

zegokion forma gorena aurkitzerik lortzen ez zuenez, poliki-poliki haren argitalpena atzeratuz joan zen 1981. urte horretara arte hain zuzen¹¹.

Proiektua handia zen: Estornés Lasaren eta Agustin Xahoren idazlan batzuetan oinarrituta, VI. eta VII. mendeetako Euskal Herriaren egoera berreraikitzen saiatzen da, eta gai hau azaltzeko, interes pertsonalak sakrifikatuz bere herriaren alde borrokatzera doan pertsonaia bat (Eneko Agerroa) aurkezten dio irakurleari.

Nobela honen tesia argia da eta Etxaidek berak azaltzen du bere liburuaren amaieran ematen dituen ohar batzuetan: Euskal Herria salbatzeko euskaldunak elkartu behar dira, nork bere interesak sakrifikatuz, beharrezkoa bada; honetarako, horixe bera egin zuen Eneko Agerroa bezalako pertsonaia aukeratu du eredutzat.

Hau ikusita, eta Etxaidek honetaz ezer esaten ez badu ere, nobela hau Villosladaren *Amaya* eta Domingo Agirrerren *Auñemendiko Lorea* idazlanetan agertzen diren tesien kontra eginda dagoela dirudi: hauetan euskaldun batzuk godoekin edo frankoekin elkartzen dira, Euskal Herriaren onerako, egileen ikuspegian; *Eneko Agerroa*-n horiexek dira euskaldunen etsairik handienak eta arrotzekin elkartu beharrean, euskaldunen beraien arteko batasuna proposatzen da.

Dena dela, aitortu behar da, proiektu handia bazen ere, nahiko ahul geratu eta abenturetako nobela politizatuaren itxura hartu duela, ez baitu historiaren, pertsonaien eta tesiaren oreka mantentzerik lortu, dena tesi horren menpean dagoelarik.

Amaiur-en Carlos V.aren gudarosteen azpian gertatzen den Nafarroako erresumaren suntsipena kontatzen da, eta lehenengoz 1951.ean agertu zen arren, daten arazoa alde batera utzita, *Eneko Agerroa*-ren konplementutzat har daiteke.

Drama honetan Etxaideren iritzi nagusienetako bat agertzen da, argi eta garbi azalduta: euskaldunek elkartuta zeudelako lortu zuten askatasuna, baina elkarturik egon beharrean, batzuk frantsesen alde (agramontesak, kasu honetan) eta beste batzuk espainolen alde (beamontesak) le-

rratu ziren, honela anaien arteko borrokak sortuz. Euskaldunen arazo guztiak banaketa honetatik etorriko lirateke. Hala ere, Yon Etxaide ez da egoera honen aurrean inpartzial geratzen eta agramontesen aldeko jarrera hartzen du.

Ohiturazko literaturatik haraindi

Hirugarren fasea ere nobela batez eta drama batez osatuta dago: nobela, *Joanak joan* da, hau da, Etxahunen bizitzan oinarrituta 1955.ean argitaratu zuen idazlana. Dramak *Markesaren alaba* (edo *Markes baten alaba*, edizioaren arabera) du izena.

Fase honek ez dauka zerikusi handirik besteekin, hau da, idazlan historikoekin, XIX. mendean gertatzen diren istorioak kontatzen ditu-eta. Historiak idazlan hauetan zeharkako garrantzia besterik ez du. Gauzak honela, badi-rudi ohiturazko euskal literaturan agertzen ziren giroekin (baserriarekin eta itsas herriarekin) erlazionatu behar ditugula bi idazlan hauek eta Domingo Agirreri egindako halako omenaldi modua osatuko lukete¹². Baina ohiturazko nobeletan idilikoa zen mundu hori Etxaideren obretan gatazka eta samin handien mundua, normalean betetzen ez diren desioen mundua bihurturik agertuko zaigu. Pertsonaiek inguru triste honetan irtenbide bakarra dute: kristau etsipena, etsipenez sufritzea, heriotza askatzailea noiz etorriko zain.

Joanak joan Ibon Sarasolaren ustez¹³ bere garaiko nobelarik hoberena izan zen, nahiz eta L. Mitxelena adierazi zuen bezala¹⁴, atzerriko erdi mailako nobelarekin konparatuz gero, nahiko eskas gelditzen den. Hala ere, hemen agertzen zaigu Yon Etxaidek hain ondo menperatzen duen literatur hizkuntzaren froga handienetako bat.

Nobela honek ohiturazkoekin dituen harremanak kontuan harturik, Jon Kortazarren iritzia jarraituz¹⁵, nobela errealistaren hasieran edo mugan dagoela esan daiteke, baina noski, garai hartan Espainian nagusi zen errealismoarekin zerikusirik izan gabe.

Markes baten alaba-n Mutrikuko markesaren alabaren eta marinel baten arteko amodiozko istorio ezina konta-

tzen zaigu. Neskaren familiak debekatutako amodio hau tragikoki amaituko da mutilaren heriotzarekin.

Argi dago, beraz, ohiturazko idazlanekin dagoen aldea: *Kresala* gogora ekartzen badugu, denek protagonista itsasoan betiko galdu zela pentsatzen dutenean, agertzen zaigu bizirik nobelari amaiera zoriontsua emanaz. Teatro honetan, ordea, tragedia da nagusi.

Laburtzeko, esan daiteke fase honek alderdi bi dituela: alde batetik Domingo Agirrerri egindako omenalditzat har daiteke, bai; baina, bestaldetik, gerra ondoko literaturan ohiturazko ereduak baliagarriak ez zirelako frogara ere egon daiteke hemen.

Tragediaren kausak

Laugarren eta azken fasean, aurreko bietan bezala, bi obra aurkitzen ditugu, nobela eta drama. Gaia, berriz ere, historikoa da eta idazlan hauetan Erdi Aroko banderizoen arteko gerrak kontatzen ditu.

Gorrotoa lege (1964.ean argitaratua, oker ez banago) dugu fase honetako nobela; eta, beharbada, euskal nobela historiko hoberena eta W. Scotten erduei gehien hurbiltzen zaiena dela esan daiteke: J. Juaristik nobela mota hau aztertzean ematen dituen ezaugarriak¹⁶ kontuan hartuz gero, konturatu ahalko gara ezaugarriok arazo handirik gabe nobela honi egoki dakizkiokela. Gaia, bestaldetik, XIX. mendean erdaraz idatzitako Euskal Herriari buruzko nobela historikoetan erabilienetakoa da¹⁷.

Gorrotoa lege-n kontatzen diren gertaerak Mondragoeko erreketaren inguruan kokatzen dira, baina alderdi historiko honekin batera eta kontakizunean integratuta, pertsonaia batzuen bizitza kontatzen zaigu. Honetan oso nabarmena da *Alos-Torrea*-tik hona dagoen aldea, *Gorrotoa lege*-n ez baitago bi parte hauen artean lehenengoan ikus zitekeen desoreka, biak batera, elkarren eraginpean, ematen dira-eta.

Aipamen berezia merezi du protagonistaren jarrerak, bi bandoetako pertsonaiekin harremanak eduki eta beraien arteko bakegile gisa agertzen baita. Pertsonaia hau

nobela historikoetan hain maiz agertzen den «heroi mediokrearen» euskal bertsioa dateke¹⁸.

Fase honetako teatro lanak *Begia begi truk* (1962) du izena. Hemen ere banderizoen guduak dira gertaeren ardatz historikoa, baina kasu honetan Ipar Euskal Herrian gertatutako ekintza baten inguruan aritzen da: drama honetan *Bereterretxeren Khantoria* izeneko kantutegi ederrak oinarritzat hartu zituen gertaerak kontatzen dira, Leringo konteak Bereterretxe jauna mendekuz hil zueneko gertaerak, alegia.

Idazlan hauetan berriro agertzen da Etxaideren ustez hain garrantzitsua den euskaldunen arteko banaketa, euskal arazo guztien gunean dagoena eta Euskal Herriko askatasun politikoaren galera ekarriko zuena. Nire ustez, laugarren fase honek bigarrena osatzen du, *Amaiur*-en kontatzen den suntsipenaren azalpena perspektiba historiko zabalagotik emanez.

Nagusitatzat hartu ditudan obra hauez gain, Yon Etxaidetik beste lan batzuk ere argitaratu ditu. Ipuin liburuak: *Pernando Plaentxiarra* (1957) eta *Purra! Purra!* (1953). Azken hau berriro argitaratu da sei liburukitan (1987-1989), lehenengo edizioan ezin ager zitezkeen ipuinez eta bestelako lanez osaturik. Testu berri hauen artean aipagarriena, gerra zibilar buruzko nobela labur bat da (*Ez dira, ez, sartuko...* izeneko). Dena dela, nobelatxo honek ia-ia erreportaia edo kronika baten itxura dauka eta, nire ustez, literaturaren aldetik behintzat, ez du gaiaz aparteko ezer berririk eskaintzen haren produkzioan.

Saio liburuak ere idatzi ditu. Inportanteena, dudarik gabe, *Etxaide jauna*, aitari buruz idatzi duen liburu miresgarria eta gerra aurreko integristen giroa ezagutzeko, behar-beharrezkoa.

Egin dituen itzulpenetan *Las inquietudes de Shanti Andia*-rena eta Arturo Kanpionen zenbait lanena azpimarratuko nituzke.

Edonola ere, obra hauek guztiak, batzuk oso garrantzitsuak badira ere (berriro *Etxaide jauna*-ren balioak gogoratu nahi nituzke), gaurko gaitik kanpoan daude eta ez dut hauetaz gehiagorik esango.

K labe batzuk Etxaideren literatura ulertzeko

Uste dut Yon Etxaideren obrak interpretatzeko momentua ailegatu dela, hau da, bere obrak azalduko lituzketen zenbait klabe emateko garaia.

Nire ustez, Yon Etxaideren literatura gehienez bilaketa bat ikusi behar dugu, Espainiako gerra zibilak Euskal Herrira ekarri zuen tragediaren kausa sakonen bilaketa, hain zuzen. Zeren kontuan hartu behar baitugu, euskaldun askok gerra hau okupaziozko gerratzat hartu bazuten ere, Yon Etxaidek beronen familiaren izaera bereziagatik (gogorra dezagun bere familia integrista zela) gerra hau benetan anaien arteko gerra bailitzan bizi izan zuela bere baitan.

Tragedia hau zergatik gertatu zen azaldu nahirik, Historiara jotzen du eta ikusten du euskaldunen arteko borrokek Erdia Aroan dutela hasiera, batu beharrean interes partikularrengatik nork bere aldetik jo zuenean. Honela batzuk espainolen alde joan baziren, beste batzuek frantsesen alde jokatu zuten. Honi gaineratu behar zaizkio banderizoen guduak, interes ilun batzuegatik herria odolustu baitzuten.

Gauzak honela, Yon Etxaidek ikusten du Euskal Herriko arazorik handiena euskaldunen arteko batasun falta dela, eta honen ondorioz, bere ustez euskaldunen etsaiak direnen menpean egon beharra.

Baina badirudi azalpen historiko hauek egoera pertsonala azaltzeko ere balio dezaketela; izan ere, bere familiaren jatorria aztertzean, beamontesak, beraz, gaztelauzaleak zirela esan ondoren, bere burua beti agramontes sentitu zuela gaineratzen du¹⁹.

Elkarturik egon behar zutenen arteko banaketa hirukoitz hau (historian zehar, gerra zibilean, eta are familia barruan) sinbolikoki bere idazlanetan hainbestetan gertatzen diren anaien arteko gatasketan ere errepresentatuta egongo litzateke.

Lan hau amaitzeko ordua hurbiltzen ari dela uste dut. Dena dela, aitortu behar da gauza asko gelditu direla

ia-ia ukitu gabe. Hiru aipatuko ditut, nire ustez oso garrantzitsuak izan eta azterketa sakona beharko luketenak: ideologian José de Ariztimuñok izan lezakeen eragina; es-tiloa, bai hizkuntzaren erabilera hutsean, bai beronen balio sinbolikoetan; eta haren pertsonaien etsipenak existentzialismoarekin daukan balizko harremana.

Hala ere, ez ditut orrialde hauek bukatu nahi gauz-
txo bat gaineratu gabe. Lehen esan dudanez, Yon Etxai-
dek euskal nobelari eskaintzen dion gauzarik garrantzi-
tsuena pertsonaia konfliktiboa da... Baina, honez gain,
beharbada, beste gauza bat agian sakonago eta garrantzi-
tsuagoa, egon daiteke: G. Durand-en terminologia antro-
pologikoa erabiliz²⁰, batzuetan iruditzen zait bere garaia
arte euskal literaturan, eta batez ere euskal nobelagintzan
nagusi zen «eguneko erregimen» baten orde («Jainkoa»,
«Nagusia» eta «Aita» hitzek errepresentatua), «gaueko
erregimen» bat, ez naiz ausartzen sintetikoa ala mistikoa
den esatera, proposatzen duela («Kristo», «Laguna» eta
«Anaia» hitzek errepresentatuko lukete gaueko erregimen
hori).

Hau egia izango balitz, mundu ikuskeran aldaketa
handia izango litzateke eta suposatuko luke Yon Etxaidek
euskal literatura lehenengo begiradan dirudien baino as-
koz gehiago aldatu duela... baina oraingoz nahikoa da
esandakoarekin. ¶

1. Artikulu honetan 1988.ean Euskal Herriko Unibertsitateak Donostian antolatutako *Euskal, Frantses eta Hispaniar Literatur Ihar-dunaldietan* aurkeztu nuen komunikazio baten testua biltzen da funtsean. Komunikazioa argitaratu gabe gelditu zen. Orain argitaratzeko testu hari aldaketa txiki batzuk baino ez dizkiot egin.
2. Salvatore Mitxelenaren *Arantzazu*-k 1949.eko data darama, baina oker ez banago, 1950.ean kaleratu zen. Orixek *Euskaldunak* poema ere urte horretan atera zuen. Orixeren idazlan hau eta Etxaideren lehenengo nobela argitaratzeko baimenak batera lortu ziren, Yon Etxaidek berak kontatzen duenez (*Markes baten alaba*, C.A.P., Donostia, 1982, 7. or.).
3. J.M. Lasagabaster: «Euskal-nobelaren gizarte-kondairaren oinharriak», in *Euskal literatura eta linguistika: Bide berriak*, Deustuko Unibertsitatea, Bilbo, 1985, 359-360. or.
4. *Euskal elaberrien kondaira I*, Ed. Mensajero, Bilbo, 1983, 37. or.
5. Aip. lek., 362. or.
6. *El triunfo del liberalismo y de la novela histórica. 1830-1870*, Ed. Taurus, Madril, 1976.
7. Yon Etxaidek XX. mendean idazten duela hartu behar dugu kontuan eta bere literatur ereduak agian beste leku batzuetan bilatu beharko lirateke: XX. mendekoak izanik, XIX. mendeko errealisismoaren epigonotzat har daitezkeen kontsumo handiko nobela tradizionalistak (nolabait esateko), eta XIX. mendeko beste zenbait obra. Beharbada, W. Scotten eragina, honela dei badezakegu, zeharka etorriko zaio, zenbait idazlan konkreturen bidez. Bere gustuko literatura zein zen ikusteko, begira daiteke hau: «Etxaide'tar Jon'ekin Izketan», *Egan*, 1962, 184-189. or.
8. J.I. Ferreras, aip. lek., 100. or.
9. «Lehen edizioaren hitzaurrea», in R. Saizarbitoria: *Egunero hasten delako*, Ordago, Donostia, 1979, 24-25. or.
10. Ezaugarriok zeintzuk diren ikusteko: Jon Juaristi: *El linaje de Aitor*, Ed. Taurus, Madril, 1987, 67-69. or.
11. Honen berri Etxaidek berak ematen du *Eneko Agerroa*-ren amaieran agertzen den «Azken hitz»-ean.
12. «Jon Etxaide: idazle kontentagaitzaren tristura», *HABE*, 40. zenb. (84/04/01), 6-10. or.
13. *Historia social de la literatura vasca*, Ed. Akal, Madril, 1976, 157. or.
14. *Egan*, 5-6. zenb., 1955, 69-70. or.
15. «Jon Etxaide: kontaketa errealistaren hasierak», *ASJU*, xx-2 (1986), 487-497. or.
16. Aip. lek., 60-67. or.
17. *Ibid.*, 120-121. or.
18. *Ibid.*, 63-64. or.
19. *Etxaide jauna*, Erein, Donostia, 1986, 28. or.
20. *Las estructuras antropológicas de lo imaginario*, Ed. Taurus, Madril, 1982.